

מתן

על הפרק

התכנית השש-שנתית המקוונת
ללימוד שבועי של נביאים וכתובים

משלי כה-כז

הקובץ החמישי

חמשת הפרקים המיוחסים לשלמה מהווים את הקובץ החמישי בספר. בקובץ כולו 137 פסוקים (בלי הכותרת) והוצע שמספר זה הוא נגד הגימטרייה של השם חזקיהו (136). כפי שמציינת נ' צ'ופק (עולם התנ"ך עמ' 168) "הקובץ החמישי בספר משלי נחלק לשתי חטיבות: פרקים כה-כז; פרקים כח-כט, ויש דמיון רב בינו לבין הקובץ השני (י, א - כב, טז) כמו הקובץ שלפניו אף הקובץ השני נחלק לשתי חטיבות: פרקים י-טו; ופרקים טז, א-כב, טז. שני הקבצים מייחסים בפתיחתם את משליהם לשלמה (י, א; כה, א) החטיבה כה-כז דומה לחטיבה טז, א - כב, טז, ואילו החטיבה כח-כט דומה לחטיבה י-טו; בחטיבה כה-כז בנויים רוב המשלים בתקבולת הנרדפים, והוא הדין בחטיבה טז, א-כב, טז. לעומת זאת בחטיבה כח-כט בנויים רוב המשלים בתקבולת הניגודים, והוא הדין בחטיבה י-טו. גם נושאי שני הקבצים דומים: מלך ושרים, עשיר ועני, צדיק ורשע, כסיל, עצל, ועוד; וכן קיים דמיון בשימושי הלשון ובביטויים בין שני הקבצים. גם משלים ודימויים מעולם הטבע ומעולם הפעילות האנושית אופייניים לשני הקבצים. המשלים בקובץ השני כולם בני שתי צלעות, וגם בקובץ שלפניו רוב המשלים הם בני שתי צלעות. רוב המשלים בקובץ השני ובקובץ זה שייכים לסוג המשל החכמתי, הבא לקבוע כללי נוהג, ולא לסוג המשל ההוראתי, המצווה והמדריך. יש לציין גם שבשני הקבצים הללו רב מספר המשלים החוזרים בגרסה דומה מקבילה (יב, יא-כח; יט; יט, א-כח; ו; יט, כד-כו, טו, ועוד). עם זאת יש לקובץ כה-כט כמה מאפיינים ייחודיים בהשוואה לקובץ השני (י, א-כב, טז). בעוד בקובץ השני מופיעים המשלים כפתגמים בודדים, ללא קשר ביניהם, להוציא קשר אסוציאטיבי פה ושם, הרי בקובץ כה-כט ניכרת המגמה להביא את המשלים בקבוצות על פי נושא משותף ונראה שהושקעה בו עבודת עריכה וסידור. הדבר מלמד על גוף מאורגן שעמד מאחורי פעילות זו."

התבוננויות פסיכולוגיות בספר משלי

1. כפי שראינו בקבצים הקודמים, ספר משלי גדוש בהסתכלויות פסיכולוגיות נאות: "דָּאָגָה בְּלֵב אִישׁ יִשְׁחָנָה" (יב, כה), "תּוֹחֶלֶת מְמַשְׁכָּה מִחֶלֶה לֵב" (יג, יב), "לֵב יוֹדֵעַ מֵרֵחַ נִפְשׁוֹ וּבִשְׁמֹחָתוֹ לֹא יִתְעַרֵּב זָר" (יד, י), "מֵעֵנָה נֶפֶשׁ יִשִּׁיב חֲמָה וּדְבַר עֶצֶב יַעֲלֶה אָף" (טו, א), "לֹא יֵאָהֵב לֶךְ הוֹכֵחַ לֹ" (טו, יב), "לֹא יִחַפֵּץ כְּסִיל בְּתִבּוּנָה כִּי אִם בְּהַתְגַּלּוֹת לִבּוֹ" (יח, ב). הקובץ הרביעי גדוש בהתבוננויות מסוג זה. עיינו בקובץ ובחנו את הפתגמים שבהם מופיעים תובנות פסיכולוגיות אישיות כדוגמת "עֵיר פְּרוּצָה אֵין חוֹמָה אִישׁ אֲנֹשֶׁר אֵין מַעֲצָר לְרוּחוֹ" (כה, כח) ותובנות פסיכולוגיות חברתיות כדוגמת "הִקֵּר נִגְלָה מִבַּיִת רָעָה פֶּן יִשְׁבְּעָה וּשְׂבָעָה" (כה, יז).

ניהול וכתביבה: ד"ר נאוה כהן • ריכוז: אילנה חדד

© כל הזכויות שמורות. מתן על הפרק. מתן ירושלים • טל': 02-5944555

מתן ומתן

מכון תורני לנשים ע"ש שרה בת יצחק יעקב רעננערט
The Sadie Rennert Women's Institute for Torah Studies

המלך בספר משלי

2. בספר משלי, מרובים הם הפתגמים שעוסקים במלך כאישיות מוסרית: "קִסָּם עַל שְׁפָתַי מֶלֶךְ בְּמִשְׁפָּט לֹא יִמְעַל פִּי" (טז, י), "תִּזְעַבְתָּ מְלָכִים עֲשׂוֹת רָשָׁע כִּי בְצַדִּיקָה יִכּוֹן כֶּסֶף" (טז, יב), "חֶסֶד וְאֱמֶת יִצְרוּ מֶלֶךְ וְסֶעֶד בְּחֶסֶד כֶּסֶף" (כ, כח), "הֲגֹוּ רָשָׁע לִפְנֵי מֶלֶךְ וְיִכּוֹן בְּצַדִּיק כֶּסֶף" (כ, ה), "מֶלֶךְ שׁוֹפֵט בְּאֱמֶת דְּלִים כֶּסֶף לְעֵד יִכּוֹן" (כט, יד). הבסיס המוסרי לסמכותו של המלך למשול בארץ הוא מהיותו שופט צדק לכל עמו. במשלי כה, ב-ד מופיע לקט של פסוקים שעניינם מלכים. כיצד מתוארים מעמדו ותפקידיו של המלך לפי פסוקים אלה.

יוצא המלך בספר משלי

3. "בְּאֵין תִּחְבְּלוֹת יִפֹּל עָם וּתְשׁוּעָה בְּרַב יוֹעֵץ" (יא, יד), "כִּי בְתַחְבְּלוֹת תַּעֲשֶׂה לָּךְ מִלְחָמָה וּתְשׁוּעָה בְּרַב יוֹעֵץ" (כד, ו). היועץ החכם הוא דמות מוערכת בספר משלי, וכך כותב א' רופא: "אין לך מקום שחכמה תועלתנית זו מבוקשת יותר מאשר חצר המלך. כאן אין קשרי משפחה ונאמנויות, אלא כל אדם חותר לבדו להבטיח את עלייתו ואת מעמדו. ומעבר לכך, והיא העיקר, נחוצה החכמה לנהל את ענייני המדינה. אפילו במקום שרוב הבריות חושבים שהעיקר הוא הכוח, במלחמה, יודעים מחברים מקראיים שהעצה קודמת לגבורה... הספרים ההיסטוריים מדגימים לא רק את פעולתם של היועצים, אלא גם מה קורה כאשר זונחים את עצתם. האנקדוטה במל"א יב, א-טז מספרת כיצד רחבעם עזב את עצת הזקנים, ואיבד את רוב ממלכתו. אבשלום זנח את עצת אחיתופל הטובה לטובת עצת חושי, שהתכוונה לרעתו, ונפל במלחמה (שמ"ב טז-יח). עיינו בעצת אחיתופל בשמ"ב טז מה אפשר ללמוד מהסיפור על יועץ המלך? לסיכום הדברים עיינו בדבריו הבאים של **א' רופא**:

ושבו אנו עומדים נדהמים לפני מהותה של עצת אחיתופל זו. עצתו אינה מכירה את גבולות המוסר. היא עוברת על האיסורים, אך לא בשם היצר, שעלול לפתות את האדם למרוד בהם, אלא להפך: בשם החישוב הקר של תועלת ותכלית. ... נמצא אפוא שחכמה עתיקה זו, בין שהתפתחה בערי השדה בין שטופחה בחצר המלך, לא העמידה במרכז עניינה את המושגים 'טוב ורע' אלא את המושגים 'מועיל ומזיק'. עיקר דאגתה היא ללמד אילו מעשים יש לעשות כדי להצליח בחיים 'להשכיל' בלשון המקרא.

אמונה ויראת ה' בספר משלי

4. "רָשׁ וְאִישׁ תִּכְכִּים נִפְגְּשׁוּ מֵאִיר עֵינֵי נְשִׁיָּהֶם ה'" (כט, יג) הטענה בדבר החוקיות העולמית, שהכרתה נובעת מחכמת האדם אינה יכולה להיות תלוי באמונה דתית זו או אחרת. עם זאת, עיון בספר משלי מעלה שבצד ההתמקדות בחוקיות אוניברסאלית, ספר משלי אינו מוותר כלל ועיקר על ההיבטים הדתיים. בלא פחות מתשעים פסוקים בספר נזכר במפורש ה'. לפי ספר משלי האמונה בו והיראה ממנו הם חלק מרכזי בהבנת החוקיות בעולם. כיצד ניתן להסביר אם כן קיומם של כתובי חכמה רבים במקרא שהאלוהים הוא במרכזם?
א. עיינו בקובץ החמישי וקבצו את הפסוקים שה' מצוי במרכזם. מהו לדעתכם מקומם?
ב. עיינו בהסברים שנותנים א' רופא וי' הופמן לתופעה. לאיזה הסבר דעתכם נוטה ומדוע?
א' רופא: האם אפשר לזהות מגמה כלשהי בעריכת ספר משלי? אמרנו לעיל, שהספר פותח בהכרזה "יראת ה' ראשית דעת" (א, ז). בהתאם לכך תופסת יראת ה' מקום נכבד באוסף הראשון: בפרק א, כט אומרת החכמה על הפתים והכסילים שהם "שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו"; בפרק ב, א-כב מדבר החכם אל תלמידו, מזמין אותו "להקשיב לחכמה" ו"אז תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא" (פס' ב, ה), וכך יינצל מהתחברות עם רשעים; בח, יג ממליצה החכמה על "יראת ה' שנאת רע"; בט, י היא מכריזה "תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה". קשה לדייק במשמעות יראת ה' בכתובים האלה אך נראה שפירושה הוא אמונה ודבקות בה', הגורמת לאדם לסור מחטא. אם חשב המחבר על מצוות התורה

הוא נמנע מלומר זאת במפורש. תפיסה זו עולה בבירור מנאום החכם בג, א-יב. כאן אומר החכם: "בטח אל ה' בכל לבך ואל בינתך אל תשען. בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך. אל תהי חכם בעיניך, ירא את ה' וסור מרע" (פס' ג-ה). הביטחון בה' ויראת ה' הם דרך האמונה, והם עומדים בניגוד לבינה האנושית, הגורמת לאדם להיות חכם בעיניו. מהדהדים כאן דברי הנביא: "הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים" (ישעיהו ה, כא). זהו פולמוס ברור נגד 'החכמה הישנה' שהכרנו, שצמחה מהניסיון האנושי, שהיה בה אמנם מוסה, אבל הטעימה בכל מקום את תועלתו של האדם. אישור למגמה זו של עריכת הספר עולה מצד אחר. מכבר שמו לב, כי בין המאמרים שבמשלי י-כט, ישנם כאלה שרוחם 'חילונית' ומעמידים במרכז את האדם ותועלתו, כגון "טמן עצל ידו בצלחת, גם אל פיהו לא ישיבנה" (יט, כד), ועל ידם ישנם אחרים המטעימים את כל יכולתו של ה' ואת ערך האמונה בו, כגון "יראת ה' לחיים ושבע ילין בל יפקד רע" (יט, כג); האם צריך לגרוס "ירא ה' לחיים", וכן שיערו, שיש פה רבדים שונים ביצירת החכמה. והנה קם החוקר ווייברי ועמד על כך, שמאמרי האמונה צמודים לעתים למאמרים 'החילוניים', וכאילו 'מתקנים' אותם. בדוגמה שראינו זה עתה, למשל, עולה מפס' כד ששובע ורעב לאדם הם תוצאה של חריצות ועצלות; בא פס' כג ומטעים ירא ה' לעולם לא ילך לישון רעב. באותו האופן הצביע ווייברי על הצמידים הבאים: טו, טז: "טוב מעט ביראת ה' מאוצר רב ומהומה בו", טו, יז: "טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו". יח, י: "מגדל עז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב", יח, יא: "הון עשיר קרית עזו וכחומה נשגבה במשכיתו". פעמים רבות, אך לא תמיד, בא הפסוק המטעים אמונה בה' לפני הפסוק 'החילוני' שאותו הוא מבקש לתקן. לא אהבת המשפחה היא עיקר אלא יראת ה' הקודמת לה. לא הממון הוא קריית עוז המקנה ביטחון, אלא שם ה' הוא מגדל עוז! יתר על כן, ווייברי עמד על העובדה, שבמרכזו של האוסף השני (י, א - כב, טז) ממש באמצעותו - ואנו נוסיף: במקום שמסתיים קובץ המשלים בתקבלת ניגודית - באה קבוצה מרוכזת של עשרה פתגמי אמונה (טו, לג-טז, ט), והם קודמים לקובץ משלי המלך (טז, י-טו). פתגמי האמונה מבקשים לתקן את המסר הארצי-חילוני שהביעה 'החכמה העתיקה', כדלקמן: טו, לג: "יראת ה' מוסר חכמה ולפני כבוד ענוה", טז, א: "לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון", טז, ב: "כל דרכי איש זך בעיניו ותוכן רוחות ה' ", טז, ג: "גל אל ה' מעשיך ויכונן מחשבותיך". ואולי הוצמדו 'פתגמי ה' ' לפתגמי המלך כדי להטעים שה' קודם למלך, על דרך הכתוב: "ירא את ה', בני, ומלך" (כד, כא)? אם ראינו את הדברים נכוחה, הצטרפו כאן כמה ראיות למגמתה של עריכת ספר משלי, להטעים את האמונה בה' על פני תועלתו והצלחתו של האדם. מבחינה ספרותית זוהי תופעה רבת משמעות: רובד עריכתי בא לכסות על רבדי יצירה קודמים. אין מסלקים את הרבדים הישנים ואין מתקנים אותם, משאירים אותם כמות שהם ומוסיפים עליהם מתוך ניסיון לתקן את המסר על פי השקפותיו של המחבר האחרון, שהוא גם אחראי לעריכת הספר.

י' הופמן: אמירות חוזרות ונשנות כדוגמת 'יראת ה' מוסר חכמה' (טו, לג) אינן שזורות מבחינה לוגית במערכת הטיעונים בספר, אלא הן בגדר הכרזות עצמאיות. לפעמים משמשים המשלים ברוח הדתית מפלט מפני הכפייתיות הלוגית של משוואת הגמול. כך למשל כשקובע המשל 'אין תבונה ואין עצה לנגד ה' ' (כא, ל) יש בזאת כדי לפתור בעיה המתעוררת למראה מציאות שאינה מתיישבת עם משוואת הגמול. כך משרתת תפיסת כל יכולתו של האל כבלם מתודולוגי בפני הטענות הכוללות והחד משמעיות העולות ממשוואת הגמול.

החיבה: אולי פרשנויות אלו, יט: "כִּי־אִם הַקְּלִימִ לְקְלִימִ כִּן לִי הָאָדָם לְאָדָם"

רש"י: (יט) כמים הללו - הפנים שאתה מראה לתוכן, הן מראות לך. כן לב האדם לאדם - חברו; לפי מה שאדם יודע שחבירו אוהבו, כן הוא מראה לו פנים (ראה ממ"ש כז, יט).

רלב"ג: (יט) כמים הפנים - הנה כמו שירשמו במים פני המביט בהם, וישוב הרושם ההוא אל ראותו בדרך שיראה בהם תאר פניו, כן העיני בלב האדם לאדם; כי האדם ישיג מהות צורתו במה שישפיע לו ממנה, ומהשפע ההוא ישוב לב האדם לראות בו עצמו. וזה מבואר מדברינו בספר הנפש ובמאמר הראשון מספר מלחמות יי'. ושם התבאר איך ישכיל האדם זה הכח אשר לו להשגת המושכלות, מופשט וערום מהמושכלות.

ר' יוסף קמחי: כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם - כן לבו של אדם יבין, אם לב אוהבו נכון אליו. אם לבו נכון אליו, וטהור באהבתו, ידע כי לב אוהבו כן אליו. ואמר בשיר: בעת תרצה לדעה אוהבך, בלבו ואשר כזב וכחש שאל את לבך כי הוא יהי לך, כמו קוסם ובו נחש תנחש. ואמר אחד מן המפרשים, כי נמצא בעולם מי שלבו טהור באהבת אדם והוא יועץ עליו רעה, ואהבתו בנראה ולא בנסתה; והשני אוהבו מלב ומנפש. ופירושו, כי על בגד בני אדם דבר המשל; אומר: כמים הפנים לפנים - כל זמן שאדם עומד על המים, רואה פניו שם, ומיד שיסור הוא, סרה צורת הפנים מהמים, לא נשארה שם רגע. כן לב האדם לאדם - כל זמן שיהיה שם לפניו ישמור לו אהבה, וכאשר ילך לו, הלכה האהבה ולא יחוש ממנו; וזהו כמים הפנים לפנים: כל זמן תראה במים פניך, אם יפים אם כעורים, כאשר הם תראה במים. וכן לא תמצא בבני אדם אחד מני אלף אהבה שלימה.

המאירי: והכוונה: כמו שהמים שפני האדם בהביטו בהם מכוונות נגד צורת פניו שבמים, והם צורות דומות בלא שום שינוי, והדבר ידוע לאדם בהביטו שם שימצא תקף להבטתו צורת פניו כמו שהיא, ומתוך פני עצמו יתברר לו שאותה הצורה ימצא בתוך המים - כן לב האדם מראה לאדם, רוצה לומר: לחבירו; שמתוך לבו של עצמו, יודע לו לב חבירו. שאם הוא אוהבו בנאמנות, ידע שאף חבירו כן, וכן בכל צד של אהבה. ונראה לי שלזה כוונת רבותינו ז"ל באמרם (ראה יל"ש תורה תתה): מה דבליבך על רחמך מה דבליביה עלך. ויש לפרש לדעת: לב האדם לאדם - לעצמו; והפירוש: כמים שהאדם יכול להמציא צורתו שם בלא עמל, רק בהבטה בעלמא, כן לבו של אדם ברשותו לעשות כל מה שהוא בוחר בו. ואף אחרים פירשו (ראה רס"ג משלי): כדרך המים שהאדם יכול להגירם באיזה צד שירצה, וליתן את פניו לאיזה צד שירצה, כן לבו של אדם ברשותו. ויהיה לפנים - כמו 'לאיזה צד'; כי השטחים יקרא פנים, כמו "פני האדמה" (שמי' לב, יב). והפירוש הזה טוב לענין נסתה, הערה להשתדל כל אדם בשלימות, ולא יתנצל לקושי טבעיו, כי לבו בידו להדריכו לכל מה שירצה במעט זמן, או ברוב זמן לפי העניינים. ויש מפרשים (ראה ריק"ם) בנגלה - לב האדם לאדם - לחבירו, כפירוש הראשון. והענין - הערה להזהר שלא לבטוח רק באוהב שנסה עניינו ובחן ענין אהבתו. כי רוב בני אדם בוגדים באהבתם: נראים כאוהבים, ואולי הם בהפך. ואף אותן שהם אוהבים, לא יראו סימני אהבה לאוהב, רק כשהם בפניו; וכשהם לא בפניו תשכח מהם אהבתו. וכמו שאמר חכמי המערב: אין בעורף 'בעבור'; כלומר, שאם קלה האוהב פני חבירו לעשות דבר בעבורו, מיד כשהפך פניו ללכת שכח צויו, ואין בערפו כתוב 'בעבור', שיראהו כתוב שם. משל, שאינו זוכר מה שקלה פניו עליו, וכן אמר הנה, שכמו שצורת המים תלויה בעמידת צורת האדם נגדו, ומדי עברו תעבור גם היא, כן לב האדם לאדם: בעוד הוא לפניו, יראהו סימני אהבה, ומדי עברו - וכחש בו: לא ראיתך (ע"פ איוב ח, יח).

ר' יוסף אבן קספי: (יט) כמים הפנים - הוא מים מתוקני המלאכה, נמצאים אצל המלכים והמלכות לרחוץ פניהם, כמו הורדים חולתם, שהם ממרקות ומחליקות ומטיבות הגהה (ע"פ מש' יז, כב), כן יעשה לב האדם לבעליו; כטעם "לב שמח ייטיב גהה" (שם).